

บทวิจารณ์หนังสือ “ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์”

ยอดชาย ชุตিকাโม¹

โรงเรียนกฎหมายและการเมือง มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

Yodchai Chutikamo¹

¹School of Law and Politics, Suan Dusit University

ychutikamo@gmail.com

รับบทความ : 12 กันยายน 2568 แก้ไขบทความ : 15 ธันวาคม 2568 ตอบรับบทความ : 16 ธันวาคม 2568

ชื่อหนังสือ	ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์
ผู้แต่ง	ธานินทร์ กรวิชัย
จำนวนหน้า	54 หน้า
ปีที่พิมพ์	2517
ภาษา	ไทย

บทวิจารณ์

หนังสือ “ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์” นี้ เป็นผลผลิตหนึ่งของสังคมไทยในสมัยสงครามเย็นที่เกิดความหวาดกลัวต่ออุดมการณ์ทางการเมือง ตลอดจนรูปแบบการปกครองของรัฐที่เรียกว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ทั้งนี้ ในสมัยสงครามเย็นนั้น ไทยได้เลือกข้างอย่างชัดเจนในการอยู่ฝ่ายโลกเสรีที่นำโดยสหรัฐอเมริกา ทำการต่อต้านการแพร่ขยายอุดมการณ์ของคอมมิวนิสต์ รัฐบาลไทยได้แสดงให้เห็นว่ามีการทำงานทั้งในมิติด้านความมั่นคงด้านจิตวิทยาสังคมเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ในมิติด้านความมั่นคงนั้น ไทยได้แสดงถึงความร่วมมือกับฝ่ายโลกเสรีในการตั้งองค์การสนธิสัญญาป้องกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) เพื่อเตรียมความพร้อมทางทหารในการต่อสู้กับการรุกรานจากกองกำลังคอมมิวนิสต์ ไทยได้เข้าร่วมรบในสงครามเกาหลีร่วมกับสหรัฐอเมริกาและเกาหลีใต้ ต่อต้านการรุกรานของเกาหลีเหนือที่เป็นคอมมิวนิสต์ ไทยได้ส่งทหารเข้าร่วมรบในสงครามเวียดนามร่วมกับสหรัฐอเมริกาและสาธารณรัฐเวียดนาม (เวียดนามใต้) ต่อต้านการรุกรานของกองกำลังเวียดกงที่ได้รับการสนับสนุนจากเวียดนามเหนือที่เป็นรัฐคอมมิวนิสต์ ในมิติด้านจิตวิทยาสังคมนั้น รัฐบาลไทยได้ส่งเสริมการศึกษาและการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ผ่านสื่อศิลปะหลายแขนงที่มีเนื้อหาต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ทั้งในหนังสือเรียนแบบเรียนต่าง ๆ บทเพลง งานศิลปะ วรรณกรรม ภาพยนตร์ ที่มีเนื้อหาแสดงถึงด้านไม่ดีและความเลวร้ายของลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่เป็นภัยต่อความเป็นชาติไทยและต้องการทำลายล้างชาติไทย วัฒนธรรมไทย ศาสนา และสถาบันหลักของชาติ รัฐบาลไทยได้ปลูกฝังประชาชนอย่างต่อเนื่องในการให้ความร่วมมือต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์เพื่อรักษาไว้ซึ่งความเป็นชาติไทย ในช่วงเวลานั้นจึงมีหนังสือที่ผลิตออกมาเป็นจำนวนมากที่อธิบายว่าคอมมิวนิสต์คืออะไร เป็นภัยต่อชาติไทยอย่างไร แต่มีไม่กี่เล่มที่โดดเด่นและถูกนำมาเผยแพร่อย่างกว้างขวาง และหนึ่งในนั้นคือหนังสือ “ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์” ของธานินทร์ กรวิชัย

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อาจารย์ประจำโรงเรียนกฎหมายและการเมือง มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

หนังสือเล่มนี้มีการแบ่งเนื้อหาเป็น 10 บท บทที่ 1-6 เป็นการอธิบายถึงพื้นฐานของลัทธิคอมมิวนิสต์และการปฏิวัติในรัฐต่าง ๆ ซึ่งมีเนื้อหาครบถ้วนเหมาะสมสำหรับผู้เริ่มศึกษาเกี่ยวกับลัทธิคอมมิวนิสต์ บทที่ 7 - 10 เป็นการตั้งข้อสังเกตถึงความบกพร่องของลัทธิคอมมิวนิสต์และผลกระทบของลัทธิที่มีต่อสังคมไทยว่าเป็นอันตรายอย่างไรบ้าง ซึ่งเป็นการตีความในด้านลบเพราะหนังสือนี้เขียนในสมัยสงครามเย็น และผู้เขียนมีจุดยืนต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ จุดเด่นของหนังสือนี้คือผู้เขียนใช้การอธิบายแบบความเรียง ให้ผู้อ่านเข้าใจถึงพื้นฐานที่มาของลัทธิคอมมิวนิสต์ว่าเริ่มต้นมาจากแนวคิดของมาร์กซ์ มีหลักการสำคัญว่าทรัพย์สินและผลผลิตทั้งหมดเป็นกรรมสิทธิ์ของสังคม เอกชนไม่มีกรรมสิทธิ์ใด ๆ บุคคลทุกคนต้องทำงานเพื่อประโยชน์อันร่วมกันและมีการแบ่งปันผลจากการใช้แรงงานตามความจำเป็นของแต่ละคน ต่อมาแนวความคิดนี้ได้ก้าวร้าวรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อกรรมสิทธิ์ของบุคคลในที่ดิน และทรัพย์สินอื่นๆ ต้องเป็นของสังคมโดยทัดเทียมกันแล้ว ดังนั้น กรรมสิทธิ์ในลักษณะที่เป็นนามธรรม เช่น เสรีภาพและชีวิตก็ต้องเป็นของสังคมร่วมกันด้วย ภายใต้การกำหนดของพรรคคอมมิวนิสต์ คณะผู้บริหารพรรคจะเป็นชนชั้นปกครองและใช้อำนาจปกครองประเทศแบบเผด็จการภายใต้หลักการเผด็จการของชนชั้นกรรมาชีพ โดยควบคุมอำนาจรัฐอย่างเบ็ดเสร็จ (ธานินทร์, 2517, หน้า 2-3) ซึ่งแนวคิดของมาร์กซ์ไม่ประสบความสำเร็จในช่วงชีวิตของเขา แต่การปฏิวัติตามแนวทางนั้น ได้เกิดขึ้นสำเร็จในรัสเซียภายใต้การนำของเลนิน อันเป็นต้นแบบของคอมมิวนิสต์นั้น มิได้มาจากความปรารถนาของประชาชนแต่มาจากการใช้ความรุนแรง ด้วยการใช้อำนาจกำลังติดอาวุธของพรรคคอมมิวนิสต์ยึดอำนาจรัฐบาลเดิม และเมื่อได้อำนาจในการปกครองรัฐแล้วพรรคคอมมิวนิสต์มีการอ้างความชอบธรรมในการใช้ความรุนแรงกับประชาชนเพื่อรักษาอำนาจ ในอันที่จะบีบบังคับให้ประชาชนเชื่อฟัง ซึ่งจะต้องมีการทารุณกรรมและใช้ความรุนแรงต่างๆ เพื่อป้องกันมิให้บุคคลทั่วไปต่อต้านการปกครองแบบคอมมิวนิสต์ ซึ่งการใช้อำนาจอย่างโหดร้ายทารุณนั้น เลนินถือว่าเป็นเครื่องมืออันสำคัญในการปฏิวัติของฝ่ายคอมมิวนิสต์ และมีการตั้งหน่วยงานสำคัญคือองค์การตำรวจลับ มาทำการสอดส่องจับกุมผู้ที่พรรคคอมมิวนิสต์เห็นว่าเป็นภัยแก่ตน มีการทรมานผู้ต้องหาที่เชื่อว่าต่อต้านพรรค มีการสังหารผู้ต้องหาเหล่านี้เป็นอันมากโดยปราศจากการพิจารณาคดีในศาล (ธานินทร์, 2517, หน้า 10.)

ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างการปกครองแบบคอมมิวนิสต์ในรัสเซียตั้งแต่สมัยเลนิน สตาลิน การปฏิวัติและการเรืองอำนาจของคอมมิวนิสต์ในจีน เวียดนาม คิวบา และประเทศยุโรปตะวันออก อาทิ ยูโกสลาเวีย โดยชี้ให้เห็นว่าแม้จะมีการปฏิวัติล้มล้างการปกครองแบบเก่าเปลี่ยนมาเป็นคอมมิวนิสต์ ก็หาได้ทำให้ชีวิตของประชาชนในประเทศมีความกินดีอยู่ดีขึ้น มีการใช้ความรุนแรงกับประชาชน กดขี่เสรีภาพต่าง ๆ ความมั่งคั่งกระจุกอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นนำของพรรคคอมมิวนิสต์เท่านั้น ผู้เขียนได้นำเสนอว่ารัฐคอมมิวนิสต์ทั้งหลายพยายามสร้างภาพว่าเป็นมิตรกับรัฐต่าง ๆ ที่มีการปกครองแตกต่างกัน แต่แท้จริงแล้วไม่มีความจริงใจกลับมีแต่ความปรารถนาที่จะส่งเสริมการปฏิวัติให้โลกทั้งหมดปกครองด้วยระบอบคอมมิวนิสต์ มีการส่งเสริมการปฏิวัติ การแทรกซึม การใช้ความรุนแรงให้เกิดสงครามปฏิวัติในที่ต่างๆ ซึ่งคนไทยควรจะต้องรู้เท่าทันไม่ตกเป็นเครื่องมือของลัทธินี้ ผู้เขียนได้เน้นย้ำถึงความเป็นชาติไทยที่สืบเนื่องมาอย่างยาวนาน มีความรุ่งเรืองในศิลปะ วัฒนธรรมต่าง ๆ ซึ่งความเป็นไทยเหล่านี้ย่อมสูญสิ้นถ้าปล่อยให้คอมมิวนิสต์เข้ามามีชัยชนะปกครองประเทศไทย (ธานินทร์, 2517, หน้า 14 - 21 และ 50 - 53)

ผู้เขียนได้เน้นย้ำว่าลัทธิคอมมิวนิสต์นั้นเป็นภัยต่อทุกศาสนา เพราะเห็นว่าศาสนาเป็นอุปสรรคในการปฏิวัติ มีการยกตัวอย่างการกดขี่ศาสนาในรัฐคอมมิวนิสต์ต่างๆ และกล่าวเตือนถึงอันตรายว่าถ้าคอมมิวนิสต์มาปกครองเมืองไทยเมื่อใดศาสนาทั้งหลาย โดยเฉพาะพุทธศาสนาอันเป็นสถาบันหลักของชาติไทยย่อมถูกทำลายอย่างแน่นอน “...สถาบันศาสนาทุกศาสนาจะต้องถูกทำลายอย่างย่อยยับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนาอันเป็นหลักชัยประจำชาติ

และเคยให้ความร่มเย็นแก่มวลพุทธศาสนิกชนตลอดมา ก็จะถูกย่ำยีปীชามากอย่างปาเถื่อน บรรดาพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงศีล และครองผ้ากาสาวพัสตร์ก็จะต้องถูกบังคับให้เปลื้องผ้าเหลือง ออกตรวจตราทำงานเยี่ยงทาสฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ โฆษณากล่าวหาและใส่ร้ายพระพุทธรูปศาสนาต่าง ๆ อย่างคนเถื่อน ผู้ถ้อยปัญญา ฉะนั้น ในพื้นที่ที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์มีชัย ก็เป็นที่เชื่อถือได้แน่นอนว่าฝ่ายคอมมิวนิสต์จะไม่มีวันละโอกาสแห่งการล้างผลาญอย่างไร้ศีลธรรมนี้เสีย...” (ธานินทร์, 2517, หน้า 50)

และที่สำคัญยิ่งคือผู้เขียนได้ย่ำว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ย่อมถูกทำลายถ้าคอมมิวนิสต์ได้รับชัยชนะ และถือได้ว่าเป็นไทยย้อมสุญล้น ล้นชาตินั่นเอง “...ฝ่ายคอมมิวนิสต์ไม่เพียงแต่จะจัดบุคคลสำคัญในวงการรัฐบาลเท่านั้น แต่ยังละลบล้างจ้วงจาบเอาแก่นของพระประมุขของประเทศนั้นด้วย พระผู้ทรงดำรงตำแหน่งพระประมุขของไทยทั้งชาติ เป็นฉัตรปกป้องผองไทยมาแต่บรรพกาลจะต้องทรงเผชิญกับอำนาจพระราชย์ของฝ่ายคอมมิวนิสต์อย่างแน่นอน ซึ่งวาระนั้นย่อมเป็นวาระสุดท้ายแห่งราชบัลลังก์ไทย...” (ธานินทร์, 2517, หน้า 50)

หนังสือเล่มนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนถึงภาพของสังคมและการเมืองไทยในสมัยสงครามเย็น ที่โลกแตกเป็นสองขั้วและไทยเลือกอยู่ข้างโลกเสรีที่นำโดยสหรัฐอเมริกา ร่วมกันต่อต้านฝ่ายคอมมิวนิสต์ และต่างต้องการช่วงชิงชี้นำความคิดของประชาชนให้อยู่กับฝ่ายตนมากที่สุด ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ได้ทำการเรียบเรียงอธิบายด้วยภาษาที่ไม่มีความเป็นวิชาการมากเกินไป มีความสละสลวยในการใช้คำ ทำให้ผู้อ่านสามารถเป็นภาพถึงความเป็นมาของลัทธิคอมมิวนิสต์ การปฏิวัติของคอมมิวนิสต์ การชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของลัทธิคอมมิวนิสต์ การโฆษณาหลอกลวงของคอมมิวนิสต์ และย้ำถึงความอันตรายของคอมมิวนิสต์ที่มีต่อสังคมไทย ที่จะปล่อยให้สถาบันหลักของชาติถูกทำลายโดยคอมมิวนิสต์ไม่ได้ ในปีที่หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์คือ พ.ศ. 2517 นั้น เป็นช่วงเวลา ที่คอมมิวนิสต์กำลังมีอิทธิพลอย่างสูงในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเวลาหนึ่งปีหลังจากที่สหรัฐอเมริกา ถอนกำลังทางทหารจำนวนมากออกไปจากภูมิภาคตามข้อตกลงสันติภาพปารีส (Paris Peace Accords 1973) และมีสัญญาณถึงชัยชนะที่กำลังจะเกิดขึ้นของคอมมิวนิสต์ในประเทศเพื่อนบ้านของไทยทั้งในสาธารณรัฐเวียดนาม (เวียดนามใต้) สาธารณรัฐเขมร (Khmer Republic) และราชอาณาจักรลาว ดังนั้น เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ผู้เขียน จึงได้เน้นย้ำถึงคนไทยให้มีความรู้เท่าทันและป้องกันทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้ไทยต้องตกเป็นรัฐคอมมิวนิสต์ อันจะเป็นการสูญสิ้นทุกสถาบันหลักของชาติหรือลัทธิชาตินิยมไทยโดยสมบูรณ์

ทั้งนี้ ในช่วงเวลาสมัยสงครามเย็น ได้มีหนังสือจำนวนมากที่สร้างขึ้นมาเพื่อทำการอธิบายเกี่ยวกับลัทธิคอมมิวนิสต์ อาทิ “วิเคราะห์ลัทธิคอมมิวนิสต์” (ธันท์, 2523) แปลโดย ฉันทิมา อ่องสุริรักษ์ ที่อธิบายถึงทฤษฎีของ มาร์กซ์ เลนิน การเมืองการปฏิวัติ นโยบายเศรษฐกิจ นโยบายต่างประเทศของสหภาพโซเวียต การเคลื่อนไหวของ ขบวนการคอมมิวนิสต์สากล ที่มีความเข้มข้นทางวิชาการอย่างมากทั้งเนื้อหา การอธิบายและการวิเคราะห์ แต่เน้นหนักที่สหภาพโซเวียตเป็นสำคัญ หรืออย่างงานเขียนถึงวิชาการอย่าง “คอมฯ ที่รัก” (อนันต์ เสนาจันทร์ และคณะ, 2517) ที่อธิบายถึงคอมมิวนิสต์ ด้วยสำนวนชาวบ้าน ให้เห็นภาพพื้นฐานของลัทธิ การปฏิวัติในที่ต่าง ๆ และการเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ในไทยและการชักชวนให้พลพรรคคอมมิวนิสต์ยุติบทบาท ออกมาทำงานการเมือง ในระบอบประชาธิปไตย เพราะเห็นว่าความคิดทางการเมืองแบบคอมมิวนิสต์นั้นไม่ได้สร้างโลกแห่งความเป็นธรรมอย่างแท้จริง ซึ่งแตกต่างจาก “ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์” ของธานินทร์ กรัยวิเชียร ที่ทำการอธิบายด้วยความเรียง ที่ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของคอมมิวนิสต์ในเบื้องต้นได้อย่างชัดเจน ทั้งรากฐานอุดมการณ์ การปฏิวัติของคอมมิวนิสต์ เป้าหมายและผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับสังคมไทยถ้าอยู่ใต้การปกครองแบบคอมมิวนิสต์ ซึ่งผู้ที่อ่านหนังสือเล่มนี้แล้ว จะสามารถไปอ่านหนังสือที่เกี่ยวกับลัทธิคอมมิวนิสต์เล่มอื่นๆ ได้เข้าใจมากขึ้น อย่างไรก็ตามด้วยบริบทของเวลา

ที่หนังสือเล่มนี้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นช่วงเวลาสงครามเย็นและหนังสือเล่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายความมั่นคงในการจัดพิมพ์เผยแพร่ ดังนั้น การตีความเรื่องราวของลัทธิคอมมิวนิสต์จึงย่อมเป็นไปในทางด้านลบแม้จะเรียบเรียงหลักการทางทฤษฎีของมาร์กซ์-เลนิน และลำดับเหตุการณ์การปฏิวัติในที่ต่าง ๆ อย่างถูกต้อง แต่การตีความคอมมิวนิสต์ในด้านลบ ทำให้ไม่มีการนำเสนอถึงความบกพร่องของระบบทุนนิยมในที่ต่าง ๆ ที่นำมาสู่การกดขี่ขูดรีดและความล้มเหลวของรัฐบาลประเทศต่าง ๆ ว่าก่อนที่จะเป็นคอมมิวนิสต์นั้น ได้ละเลยการแก้ปัญหาทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างไร ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ประชาชนในประเทศนั้น ๆ เลื่อมใสในลัทธิคอมมิวนิสต์และร่วมมือกับพรรคคอมมิวนิสต์ในการปฏิวัติจนสำเร็จ นอกจากนี้ อีกประเด็นหนึ่งที่ผู้อ่านหนังสือเล่มนี้พึงตระหนักคือหนังสือเล่มนี้ถูกเขียนขึ้นในสมัยสงครามเย็นโดยได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายความมั่นคงของรัฐบาลไทยที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์ หนังสือเล่มนี้จึงไม่มีความเป็นกลางทางการเมือง แม้ว่าจะมีการอธิบายหลักการ แนวคิด ทฤษฎีของมาร์กซ์ได้อย่างถูกต้อง แต่การตีความ การยกตัวอย่างเปรียบเทียบต่าง ๆ ย่อมต้องเป็นไปในทางที่ต่อต้าน ไม่ส่งเสริมแนวคิดคอมมิวนิสต์ และสิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนไม่ได้ยกมานำเสนอคือความคิดของนักวิชาการตะวันตกจำนวนหนึ่งที่อยู่ร่วมสมัยสงครามเย็น ที่มองว่าแท้จริงแล้วไม่มีประเทศใดเลยที่เป็นคอมมิวนิสต์อย่างแท้จริงตามทฤษฎี แต่เป็นการปกครองแบบทุนนิยมโดยรัฐ (State Capitalism) ที่ผูกขาดอำนาจทุกอย่างไว้ที่พรรคคอมมิวนิสต์ กล่าวคือ เป็นคอมมิวนิสต์แต่เพียงในนาม แต่รูปแบบทางการเมืองและเศรษฐกิจนั้นมิได้เป็นไปตามทฤษฎีของมาร์กซ์อย่างแท้จริง อาทิ “State Capitalism in Russia” (Cliff, 1974)

หนังสือเล่มนี้จึงมีคุณค่าแก่การศึกษาสำหรับผู้สนใจทางรัฐศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ การเมืองระหว่างประเทศ เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิดของลัทธิคอมมิวนิสต์ การปฏิวัติ การปกครอง การแพร่ขยายอุดมการณ์ตามแนวทางคอมมิวนิสต์ ตลอดจนวิถีชีวิตของประชาชนในรัฐคอมมิวนิสต์ ที่เคยดำรงอยู่ในเวลาที่หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ ถึงแม้ว่าอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ในปัจจุบันแทบจะไม่มีใครผู้นิยมนับถือ รัฐคอมมิวนิสต์ที่เหลืออยู่ก็ปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองและเศรษฐกิจจนกล่าวได้ว่าแทบจะเหลือแต่เพียงชื่อของพรรคคอมมิวนิสต์ที่ปกครองอยู่เท่านั้น แต่หนังสือเล่มนี้เป็นมรดกทางวิชาการที่สำคัญที่สะท้อนถึงความคิดทางการเมืองไทยในสมัยสงครามเย็นในช่วงที่กล่าวได้ว่าร้อนที่สุด ตึงเครียดที่สุดก็ได้ ในการต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ ที่ไม่เพียงแต่ต่อสู้ด้วยกำลังทหารในการปราบปรามพลพรรคแนวร่วมคอมมิวนิสต์ในป่าเขา แต่การต่อสู้ด้วยภูมิปัญญาและความรู้ก็เป็นสิ่งสำคัญในการสร้างความเข้าใจแก่ประชาชนให้เห็นถึงอันตรายของคอมมิวนิสต์ที่เป็นภัยต่อสถาบันหลักของชาติ ตลอดจนให้รู้ถึงข้อบกพร่องของคอมมิวนิสต์ว่ามีใช่เป็นการนำไปสู่สังคมบรมสุขที่ไร้ที่ติ แต่เป็นลัทธิ ความเชื่อและรูปแบบการปกครองที่มีปัญหาในตนเองเช่นกัน

เอกสารอ้างอิง

- ธานินทร์ กรัยวิเชียร. (2517). **ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์**. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ศูนย์รักษาความปลอดภัยกระทรวงกลาโหม.
- อนันต์ เสนาชันธ, พันตำรวจตรี, และคณะ. (2517). **คอมฯ ที่รัก**. กรุงเทพฯ: โพธิ์สามต้นการพิมพ์.
- ฮันท์, อาร์. เอ็น. แครวว์. (2523). **วิเคราะห์ลัทธิคอมมิวนิสต์**. ฉันทิมา อ่องสุรักษ์ แปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Cliff, Tony. (1974). **State Capitalism in Russia**. London: Pluto Press.

